

УДК: 930 (093.3) (477.51) «179/191»

І.К. Чугаєва

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XI–XIII ст. В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті за проблемно-хронологічним принципом проаналізовано чернігівське літописання XI–XIII ст. в історичних дослідженнях кінця XVIII – першої чверті XX ст. Автором виділені головні дискусійні питання у вивченні чернігівського літописання, а також з'ясована еволюція дефініції «чернігівське літописання» в дореволюційній історіографії.

Ключові слова: чернігівське літописання, історичні дослідження, літописний звід, Повість временних літ, Київський літопис.

Історія вивчення чернігівського літописання налічує понад два століття. Історичні дослідження літописів кінця XVIII – початку XX ст. започаткували розробку проблеми чернігівського літописання давньоруського часу, дискусії про яке не вщухають і донині. Саме тому слід звернутися до першовитоків студіювання давньоруського літописання, щоб виділити основні засади і підходи до реконструкції місцевих літописних традицій, зокрема і чернігівської.

Мета цієї розвідки полягає в узагальненні поглядів дослідників на чернігівське літописання XI–XIII ст. за проблемно-хронологічним принципом, за допомогою якого можна систематизувати та класифікувати думки вчених-істориків, лінгвістів, текстологів на проблемні питання, що вони висвітлювали у своїх студіях.

З XVIII ст. з'являються перші видання літописів, здійснені О.І. Мусіним-Пушкіним. Завдяки цьому в середині XVIII–XIX ст. відбувається сплеск історичних досліджень, присвячених літописанню. Зусиллями цілої плеяди вчених кінця XVIII – початку XX ст. таких, як В.М. Татищев [20], А.Л. Шлецер, М.П. Погодін [21], К.М. Бестужев-Рюмін [2], М.І. Костомаров [9], М.М. Яніш [30], І.П. Хрущов [25; 26], І.О. Тихомиров [21; 22], О.М. Пипін [14], І.І. Срезневський [18; 19], В.С. Іконніков [8], М.С. Грушевський [6; 7], та, нарешті, О.О. Шахматов [27; 28; 29] і С.О. Бугославський [3; 4; 5] та багатьма іншими були окреслені напрямки та дискусійні питання у вивченні давньоруського літописання, в тому числі і чернігівського.

Однак, більшість їхніх досліджень була спрямована не на вивчення місцевого літописання, а на зародження літописання в XI ст. (так званий Початковий літопис [28, 162–170, 420–460]), на Повість временних літ (далі – ПВЛ) (у переважній більшості дискусії з приводу хронології, періодизації та авторства [28, 1–13, 398–420; 29, 25; 3, 85–95]), новгородське (Д. Прозоровський [13], І. Сенігов [16], М.М. Яніш [30]) та київське літописання (К.М. Бестужев-Рюмін

[2], М.І. Костомаров [9, 26–47], А.І. Маркевич [11, 1–29], М.С. Грушевський [7, 5–106]).

В.М. Татищев створив фундаментальну працю «История Российская» (у 7 томах). Він стоїть особіно серед інших літописознавців не лише тому, що був їхнім першим дослідником, але й тому, що йому вдалося на більше ніж два століття переконати своїх наступників у достовірності так званих «татищевських повідомлень», або інформації унікальних джерел, якими він нібито користувався [20; 24]. В дослідженнях В.М. Татищева є хронологічна сітка та опис подій йде за роками. Він називав літописні списки – джерела своєї праці, що не збереглися, – Розкольничий, Іоакимівський, Галіцинський, Хрущовський та Єропкінський списки разом із Радзивілівським списком ПВЛ, Никонівським та Новгородськими літописами [20, 61–64], що робить його студії, з одного боку, унікальними, а з іншого – тими, що викликають сумніви і дискусії щодо автентичності втрачених джерел ще з часів М.М. Карамзіна [23, 39].

Детальний бібліографічний перелік перших наукових праць, присвячених літописам, з короткими коментарями подав А.І. Маркевич [10, 24–44]. Систематизований аналіз історичних студій XVIII – середини XIX ст. про початкове давньоруське літописання здійснив О. Архангельський. До них відносяться дослідження В.М. Татищева, Г.Ф. Міллера, А.Л. Шлецера, П.М. Строева, М.М. Карамзіна, М.П. Погодіна [1].

Погляди вчених на існування чернігівського літописання в давньоруський час і вірогідність його ведення в Чернігові можна розподілити на наступні групи:

1. Вчені-скептики, котрі свідомо оминали проблему чернігівського літописання чи ототожнювали чернігівську інформацію літописів із південноруськими вставками або джерелом, називаючи його київським або південноруським. Вони відкидали можливість існування чернігівського літописання (М.І. Костомаров [9, 42–44], І.О. Тихомиров [22, 243–245, 250, 255–256], І.П. Хрущов [26, 73–74]).

2. Дослідники, які наголошували на усних відомостях про місцеві справи, що надходили від чернігівських інформаторів до київських літописців. Вони були записані в Києві (М.С. Грушевський [6, 332; 7, 33]).

3. Вчені, котрі не доводили існування цілісного систематичного чернігівського літописання у вигляді окремого літописного зводу, але виділяли чернігівські літописні фрагменти, звістки, вставки в складі ПВЛ, Київського літопису XII ст. (далі – КЛ), Лаврентіївського літописного зводу (далі – Лавр.), Московського літописного зводу кінця XV ст. (далі – МЛ) тощо (К.М. Бестужев-Рюмін [2, 111–140], В.С. Іконніков [8, 305, 494–497], О.О. Шахматов [27,

158–161, 168–171; 29, 72, 77–79)].

В.Н. Татищев вперше побачив у новгородському єпископі Нифонті автора південноруського літопису до 1156 р., котрий писав на «оной стороні Дняпра», тобто на Лівобережжі, можливо, в Чернігові [20, 57]. Втім, О.О. Шахматов виділяв фразу-кліше «по оной стороні Дняпра», «на оной стороні» в Лавр. та «на сей стороні» в Іпатіївському літописному зводі (далі – Іп.) для окреслення Київської землі [29, 18].

А. Разсудов вважав, що оригінальні літописи XI–XIII ст. загинули, серед яких був і Чернігівський літопис [15, 773–774]. Згадки про існування чернігівського літописання в давньоруський час трапляються у дослідженнях Н.І. Яніша, котрий ототожнював чернігівські звістки ПВЛ і КЛ із чернігівським літописанням [30, 17–18]. Проте, далі цю тезу він не розвинув, навіть не виділив комплексу чернігівських повідомлень і не з'ясував шляху їх потрапляння до Києва. А.І. Маркевич лише припускав існування чернігівського, новгород-сіверського, ба навіть курського і тмутороканського літописів [11, 28].

Чи не першим використав термін «чернігівське літописання» як ведення літопису саме у Чернігові В.С. Іконніков, виділивши інформацію, що походила з чернігівського літописання, з ПВЛ, КЛ, Воскресенського літопису XVI ст. та Никонівського літопису XVII ст. [8, 305, 494–497]. У чернігівських літописних звістках середини XII ст. КЛ одні вчені відчували руку автора-чернігівця [17, 109; 6, 332; 28, 78], деякі сіверянина, інші – південнорусича [22, 243–244] або чернігівця, який міг фіксувати події і в Києві, під час правління чернігівських князів [7, 33].

Важливим досягненням історіографії літописання XIX ст. було доведення того факту, що літописи, котрі збереглися, є зводами, тобто поєднанням інформації різних джерел, додаванням її до окремих хронікальних записів, у тому числі і місцевого походження, об'єднанням цілісних повістей, казань, оповідань у єдине ціле вже у літописному зводі [2, 75].

Крім цього, до одного з основних питань у дослідженні чернігівського літописання відноситься з'ясування форми літописної роботи, через що до київського літописання потрапили фрагменти чернігівського змісту або розчинилися серед інших літописних зводів, що збереглися. Структурними складовими КЛ були воїнські розповіді, оповідання та сказання (за К.М. Бестужевим-Рюїніним [2, 77–105]) або дружинні повісті (за М.С. Грушевським [7, 5, 11–12, 33–34]). Цю ідею в цілому підтримали А.І. Маркевич [11, 6–29], І.П. Хрущов [25, 179–184] та О.М. Пипін [14, 302–303].

Згідно з поглядами К.М. Бестужева-Рюїніна та М.С. Грушевського, частина виділених ними повістей та казань мали чернігівське походження,

зокрема агіографічне «Казання про страждання Ігоря» («Житіє Ігоря», «переплавлене» до складу Повісті про вбивство Ігоря киянами 1147 р.) [2, 80–86; 8, 12–18], «джерело, що благоволило Святославу Ольговичу» (на основі нього записана зустріч Святослава та Юрія Долгорукого у Москві 1147 р. та смерть Петра Ілліча) («Оповідання про Святослава Ольговича», фрагменти з якого, згідно з М.С. Грушевським, помітні під 1146–1147 рр. та 1152 р.) [2, 83; 6, 332; 7, 32–33, 53], або «чернігівське казання» – розповідь про намагання Святослава Ольговича звільнити свого брата Ігоря (за А.І. Маркевичем [11, 14]), Повість про похід Ігоря на половців 1185 р. та чернігівські «додатки» за 80–90-ті рр. XII ст. [2, 110–111; 7, 34]. Усі ці джерела були поєднані порічними записами редакторами і упорядниками КЛ. К.М. Бестужев-Рюїнін та М.С. Грушевський розглядали чернігівські літописні фрагменти не як складові чернігівського літописання, а як вставки з окремих воїнських повістей, ототожнюючи при цьому термін «повість» із дефініціями «літопис» та «літописець».

О.О. Шахматов уперше назвав поряд з іншими джерелами Іп. «Чернігівський літопис, що співчував Ольговичам» [29, 72]. Дослідник побудував генеалогічну схему давньоруського літописання, з'ясував можливість існування текстів, що передували ПВЛ – це т. зв. Найдавніший звід 1039 р., найдавніший Новгородський звід 1050 р., Києво-Печерський звід 70-х рр. XI ст. та Початковий літопис 1095 р. [28, 162–170, 420–460], а також запропонував науці низку гіпотетичних літописних зводів, головним серед яких був загальноруський звід початку XIV ст. – Поліхрон та загальноруський ізвод XV ст., що отримав умовну назву Володимирський Поліхрон митрополита Фотія [28, 232–251]. Ці два зводи, на його думку, стали джерелами для більшості літописних традицій XV–XVI ст. Аналізуючи склад гіпотетичного Володимирського Поліхрону XV ст., що відобразився у звістках за XII–XIII ст. Іп., дослідник виділив, що, в свою чергу, його джерелом був Чернігівський літопис кінця XIII ст., який став протографом Іп. [27, 161–163, 170–171]. Він намагався обґрунтувати його існування, спираючись на історичні аргументи та текстологічні дослідження (переважно ретроспективного характеру: від дослідження більш пізніх зводів до їх давніших архетипів та протографів) і вважав, що цей літопис створювався чи у Чернігові, чи на Чернігівщині, завершуючись Повістю про Курське князіння 1284 р. Утім, цю ідею вчений так і не розвинув. Та й вона не знайшла підтримки навіть серед його учнів.

О.О. Шахматов вперше наголосив на тому, що можна реконструювати текст ПВЛ за гіпотетичним Чернігівським літописом кінця XIII ст. В основі тексту Чернігівського літопису XIII ст., на

його думку, лежав південноруський звід 1223–1231 рр., в якому, в свою чергу, містилася ПВЛ 3-ї редакції (О.О. Шахматов її датував 1117 р.) [27, 168–171]. Вчений обґрунтовував тезу про те, що ціла низка літописних статей за XII ст. (1147, 1151, 1156, 1167, 1245 рр.) Никонівського літопису, Воскресенського літопису, Софійського Першого літопису та Новгородського Четвертого літопису використали Чернігівський літопис в якості джерела, оскільки ці літописні звістки були запозичені укладачами пізніх літописних зведень із Володимирського Поліхрону [27, 158–159].

Від часу появи концепції О.О. Шахматова в нього з'являються опоненти і противники. До них відноситься, в першу чергу, С.О. Бугославський [4, 71–72]. На основі порівняння лінгвістичних та стилістичних особливостей текстів агіографічного і літописного характеру Нестора Печерського, С.О. Бугославський спромігся виділити риси літературної манери Нестора, що вказували на його непричетність до тексту ПВЛ [3, 5–95]. Цей дослідник використовував метод критики тексту: співставляв усі відомі списки літопису (у його дослідженнях саме ПВЛ), за рахунок чого розподіляв їх на групи, що відображали етапи редагування [4, 60–63].

Питання про літописні фрагменти, що є чернігівськими вставками або інформацією, що відобразилася в них, і належала до чернігівських джерел, вирішувалося наступним чином. Вчені XIX ст. виокремлювали чернігівські літописні фрагменти у складі літописних статей Іп. за XII ст., – від 1146–1147 рр. К.М. Бестужев-Рюмін виділяв комплекс записів чернігівського походження під 1147 р., 1164 р., 1176 р., 1177 р. та 1185 р. [2, 111–140]. Літописні звістки 1159 р. (смерть митрополита Костянтина у Чернігові) та 1162 р. (вигнання єпископа Леона з Суздалі та його прихід до Чернігова) зараховувалися І.О. Тихомировим чернігівськими вставками до Лавр. [22, 244–245]. Натомість М.С. Грушевський взагалі не окреслював чернігівські фрагменти КЛ текстологічно, лише зазначивши, що «записки про війну 1146–1147 рр., можливо, писав «якийсь чернігівський партизан у Києві. Є пряма вказівка (Патіївський літопис, 1152 р., с. 315), що вона написана на лівому березі Дніпра, правдоподібно, у самому Чернігові» [6, 332].

Чи не вперше найбільш повно виділив комплекс літописних статей, що мали чернігівське походження, у складі КЛ, ПВЛ та ВЛ В.С. Іконніков. Вони стосувалися міжкнязівських стосунків, військових кампаній чернігівських князів, а менша частина з них висвітлювала сімейні справи князів [8, 495–496]. Вчений запропонував розширити джерельну базу за рахунок залучення більш пізніх літописних зведень, таких, як

Воскресенський (статті про чернігівських князів 1151 р., 1159 р. та 1161 р.) та Никонівський літописи, а також розсунути хронологічні межі пошуку чернігівських літописних фрагментів – від XI ст. (у ПВЛ про князювання Мстислава Володимировича у Чернігові та події 1076–1077 рр.) до середини XIII ст. (1204, 1212, 1120, 1237, 1246 рр.) [8, 305, 494, 496–497].

Однак О.О. Шахматов обмежив цей перелік «чернігівських статей» КЛ подіями, що присвячені «сімейним справам» чернігівських князів – народженню і смерті князів і єпископів, одруженню князів, а тільки мала частина з них – військовим походам проти половців (1142, 1146, 1147, 1159, 1164, 1167, 1173, 1174, 1175, 1177, 1179, 1185, 1186, 1187, 1191, 1194, 1196, 1198, 1239 рр.) [29, 72, 78–79].

Таким чином, дослідники кінця XVIII – початку XX ст. вперше підняли проблему чернігівського літописання, запропонували цей термін. Вони співставляли тексти відомих на той час давньоруських хронік, виділяли їх джерела та протографи. Найбільших успіхів у цьому досягнув О.О. Шахматов, який побудував генеалогію літописання. Утім, не всі літописні зводи залучалися для дослідження місцевих літописних традицій.

Отже, погляди на давньоруське чернігівське літописання від XIX до початку XX ст. еволюціонували від уявлення про чернігівські повісті та сказання у складі КЛ (К.М. Бестужев-Рюмін), фрагментів з нього у Воскресенському літописі (В.С. Іконніков), «записів» чернігівського походження у КЛ (М.С. Грушевський) аж до Літопису Ольговичів XII ст. та Чернігівського літопису XIII ст. (О.О. Шахматов).

Посилання

1. Архангельский А. Первые труды по изучению начальной русской летописи (до начала изд. «Полного собрания русских летописей») / А. Архангельский. – Казань, 1886. – 63 с.
2. Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. / К.Н. Бестужев-Рюмин. – СПб.: Типография А. Траншеля, 1868. – 378 с.
3. Бугославский С.А. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора / С.А. Бугославский // Известия отделения русского языка и словесности имперской АН. – Петроград: Типография Императорской Академии наук, 1914. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 1–95.
4. Бугославский С.А. Текстология Древней Руси / С.А. Бугославский. – М.: Языки русских культур, 2006. – Т. 1: Повесть временных лет / [сост. Ю.А. Артамонов]. – 312 с.
5. Бугославский С.А. Текстология Древней Руси / С.А. Бугославский. – М.: Языки славянских культур, 2007. – Т. 2: Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе / [сост. Ю.А. Артамонов]. – 656 с.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1905. – Т. 2. – 633 с.
7. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6-ти тт., 9-ти кн. / М.С. Грушевський. – К.; Львів, 1923. – Т. 3. – 296 с.

8. Иконников В.С. Опыт русской историографии / В.С. Иконников. – К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1908. – Т. 2. – Кн. 1. – 1955 с.

9. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории / Н.И. Костомаров. – СПб.: Типография В. Безобразова и комп, 1861. – Ч. 1. Источники русской истории. – 100 с.

10. Маркевич А.И. О летописях: Из лекций по русской историографии / А.И. Маркевич. – Одесса: Типография П.А. Зеленского, 1883. – Вып. 1. – 188 с.

12. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции по русской истории / М.П. Погодин. – Т. 1. Об источниках русской истории, преимущественно о Несторе. – М., 1846. – 404 с.

13. Прозоровский Д. Кто был первым писателем Новгородской Первой летописи? / Д. Прозоровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1852. – Ч. 25. – Отд. II. – С. 1–28.

14. Пыпин А.Н. История русской литературы / А.Н. Пыпин. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. – Т. 1. Древняя письменность. – 484 с.

15. Разудов А. Несколько слов по вопросу о первых русских летописях / А. Разудов // Московские университетские известия. – 1868. – № 9. – С. 752–774.

16. Сенигов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода / И.П. Сенигов. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1886. – 125 с.

17. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3–4. – 413 с.

18. Срезневский И.И. Чтения о древних русских летописях. Чтения I–III. Приложение ко второму тому записок Императорской Академии наук / И.И. Срезневский. – СПб., 1862. – С. 32–48.

19. Срезневский И.И. Статья о древних русских летописях (1853–1866) И. Срезневского / И.И. Срезневский. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1903. – 132 с.

20. Татищев В.Н. История Российская. В 7-ми тт. / В.Н. Татищев. – М.; Л.: АН СССР, 1962. – Т. 1. – 500 с.

21. Тихомиров И.А. О сборнике, именуемом Тверской летописью / И.А. Тихомиров // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. CLXXXVIII. – С. 262–308.

22. Тихомиров И.А. О Лаврентьевской летописи / И.А. Тихомиров // Журнал Министерства народного просвещения. – 1884. – Ч. CCXXV. – № 10. – Отд. 2. – С. 239–270.

23. Тихомиров М.Н. О русских источниках «Истории Российской» / М.Н. Тихомиров // Татищев В.Н. История Российская. – В 7-ми тт. – М.: Академия наук СССР, 1962. – Т. 1. – С. 39–53.

24. Толочко А.П. «История Российская» В. Татищева: источники и известия / А.П. Толочко. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 543 с.

25. Хрущов И.П. Древние русские сказания в летописях. Сказание о Васильке Ростиславиче / И.П. Хрущов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXIV. – С. 176–193.

26. Хрущов И.П. Беседы о древней русской литературе / И.П. Хрущов. – СПб.: Типография М. Акинфиева и И. Леонтьева, 1900. – 330 с.

27. Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV–XV вв. Ещё несколько данных, свидетельствующих о существовании общерусского свода XV в. / А.А. Шахматов // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. CCCXXXII. – 1900. – № 11. – Отд. 2. – С. 135–200.

28. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А.А. Шахматов. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1908. – 686 с.

29. Шахматов А.А. Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв. / А.А. Шахматов. – М.; Л.: Академия наук СССР, 1938. – 372 с.

30. Яниш Н.И. Новгородская летопись и её московские

переделки / Н.И. Яниш. – М.: Университетская типография, 1874. – 96 с.

Чугаева И.К. Черниговское летописание XI–XIII вв. в исторических исследованиях конца XVIII – начала XX в.

В статье по проблемно-хронологическому принципу проанализировано черниговское летописание XI–XIII вв. в исторических исследованиях конца XVIII – первой четверти XX в. Автором выделены главные дискуссионные вопросы в изучении черниговского летописания, а также определена эволюция дефиниции «черниговское летописание» в дореволюционной историографии.

Ключевые слова: черниговское летописание, исторические исследования, летописный свод, Повесть временных лет, Киевская летопись.

Chuhaieva I.K. Chernihiv chronicle writing of XI – XIIIth centuries in historical studies of the end of XVIII – early XXth centuries

According to a problem and chronological approach of Chernihiv chronicle of XI – XIIIth centuries in historical studies of the end of XVIII – early XXth centuries were analysed in the article. Main discussion problems in the studying of Chernihiv chronicle writing were detached and also evolvement of the definition of «Chernihiv chronicle» in the pre-revolutionary historiography were determined by the author.

Key words: Chernihiv chronicle writing, historical studies, compiled chronicles, The Tale of Bygone Years, Kyiv chronicle.

14.03.2014 p.

УДК 94(477): 903.4

Ю.О. Коваленко

ДАВНЬОРУСЬКЕ СЕЛИЩЕ НА ЧЕРНЕЧИХ ДЖЕРЕЛАХ

Стаття присвячена опису результатів археологічних розвідок, що проводилися на північно-західній околиці м. Глухова поруч із гідрологічною пам'яткою природи місцевого значення «Чернечі джерела». У ході розвідок було виявлено невідоме раніше давньоруське селище з матеріалами XI–XV ст.

Ключові слова: фібула, виймчасті емалі, кийська культура, племена в'ятичів, хрест-енколтіон, джучидські монети.

Питання історичної топографії будь-якого середньовічного міста безперечно має велике значення у вивченні його минулого. Без цього неможливо скласти уявлення про щільність його забудови та межі, архітектурно-планувальну структуру, кількість населення. Для відтворення найбільш повної картини вигляду міста не менш важливим є також дослідження його округи. Займаючись вивченням історико-археологічної спадщини Глухова, частково торкалися питань історичної топографії періоду княжої доби не тільки безпосередньо міста, а і його округи Д.Я. Самоквасов [1, 111–114], М.Ф. Біляшевський [2, 48–49], П.М. Єременко [3, 97–99], І.С. Абрамов [4,